

Maria Forys

Uniwersytet Jagielloński

Centrum Rozwoju Zdolności i Terapii Mowy „Podwójnie wyjątkowi”

Polskie Towarzystwo Dysleksji

Polskie Towarzystwo Diagnostyki Edukacyjnej

Diagnoza zdolności, uzdolnień, „podwójnej wyjątkowości” w działalności nauczyciela i specjalisty

Abstrakt

Zaproszeniem do diagnozy uzdolnień i zdolności dla nauczycieli i specjalistów było *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 kwietnia 2013 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach szkołach i placówkach*, które w § 3 ust. 1 pkt 4 podkreśla: „Pomoc psychologiczno-pedagogiczna udzielana uczniowi w przedszkolu, szkole i placówce polega na rozpoznawaniu i zaspokajaniu indywidualnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych ucznia oraz **rozpoznawaniu indywidualnych możliwości psychofizycznych ucznia, wynikających zwłaszcza: ze szczególnych uzdolnień**”. Z kolei *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach szkołach i placówkach*, w § 6 ust. 1 pkt 3 wskazuje: „W placówce pomoc psychologiczno-pedagogiczna jest udzielana w trakcie bieżącej pracy z uczniem oraz przez zintegrowane działania nauczycieli, wychowawców grup wychowawczych i specjalistów, a także w formie: 1) **zajęć rozwijających uzdolnienia** [...]”, oraz określa formę postępowania postdiagnostycznego, czyli zajęć dedykowanych, „skrojonych na miarę” zdolności ucznia. Zadaniem szkoły w XXI wieku jest dbanie o rozwój zdolności wszystkich uczniów, przeprowadzenie diagnozy ich uzdolnień, identyfikacja specjalnych potrzeb edukacyjnych oraz prowadzenie działań mających na celu zaspokojenie tych potrzeb i zapewnienie jak najpełniejszego rozwoju.

Artykuł stanowi refleksję badacza – praktyka, wieloletniego diagnosty i terapeuty PPP i szkoły, autorki modelowych rozwiązań w pracy z uczniem zdolnym w publikacjach wydanych i rekomendowanych przez MEN i ORE oraz propagatorki odkrywania u dzieci i młodzieży: „podwójnej wyjątkowości”, bo jak pisał A. Einstein: „W sercu każdej trudności spoczywa ukryta możliwość”. Diagnozy zdolności i uzdolnień mają decydujący wpływ na dobrostan psychologiczny dzieci i młodzieży. M. Forys podkreśla, iż zarówno „[...] w pracy terapeutycznej, jak i diagnostycznej ważne są dwie strony rozwoju dziecka, zarówno ta mocna – *zdolności*, jak i słabsza – *trudności*. Obie wymagają stymulowania. Tak ukierunkowane wsparcie rozwinię poczucie własnej wartości u dziecka, które jest jak tlen – niezbędne w całym jego życiu [...]”. Autorka artykułu odpowiada na pytania: jak nauczyciel może rozpoznać ucznia zdolnego wśród swoich licznych podopiecznych? Czy tu sprawdzają się koncepcje

elitarnie czy egalitarne rozumienia zdolności? Jak rozróżnić pojęcia terminologiczne: *zdolności*, *uzdolnienia*, *talent*, *podwójnie wyjątkowi*, *syndrom nieadekwatnych osiągnięć szkolnych*? Na czym polega identyfikacja zdolności przez nauczyciela w modelu jakościowo-ilościowym? A czym z kolei jest diagnoza specjalistyczna zdolności i uzdolnień w poradni? Jak zintensyfikować wspólne działania szkoły i poradni dla „podwójnie wyjątkowych”? Wyjaśnia działania pierwszego w Polsce autorskiego Punktu Konsultacyjnego ucznia zdolnego „podwójnie wyjątkowego” w PPP nr 4 w Krakowie (założyciel: Maria Forys).

Diagnoza zdolności i uzdolnień okazuje się niełatwym zadaniem, szczególnie kiedy rodzice uczniów oczekują od nauczycieli i specjalistów szybkich i gotowych odpowiedzi: w czym moje dziecko jest zdolne? Jaką w związku z tym wybrać szkołę i zawód? Okazuje się, że nie ma gotowych i uniwersalnych odpowiedzi. To wspólna droga: rodzica – nauczyciela – specjaliści w „odkrywaniu zdolności”, a te niejednokrotnie krystalizują się w różnych etapach życia dziecka. Wymaga to cierpliwości, otwartości na doświadczenia oraz „różnorodności” w planowaniu wsparcia dla dzieci i młodzieży.

Poczucie własnej wartości u dziecka
jest najskuteczniejszym środkiem immunologicznym
wobec wszystkiego, czego obawiają się rodzice:
problemów w szkole, seksu, prochów i rock and rolla.
To najlepsze, co można dziecku dać

Jesper Juul

Wprowadzenie

Diagnoza zdolności i uzdolnień u dzieci i młodzieży stanowi podstawę dobrej rozpoczętej pracy zarówno w szkole, jaki i w innych placówkach edukacyjnych. Ma ona na celu nie tylko rozwój zdiagnozowanych umiejętności, lecz także utrzymanie prawidłowego rozwoju dziecka we wszystkich sferach – nie tylko intelektualnej, ale też fizycznej, psychicznej i społecznej. Diagnozowanie zdolności nie należy do zadań najłatwiejszych. Świadczyć o tym fakcie mogłaby chociażby różnorodność dostępnych testów sprawdzających zarówno zdolności ogólne, jaki i kierunkowe. Jednak bez prawidłowo sformułowanej diagnozy nasze działanie bywa często nieporadne. Często można także zauważyć, że postawione diagnozy bywają błędne, a co się z tym wiąże wymagania stawiane przez nas dziecku mogą być zbyt wysokie bądź zbyt niskie. Nauczyciele powszechnie przeceniają znaczenie ocen uzyskiwanych przez uczniów, postrzegając jedynie tych otrzymujących najwyższe oceny jako zdolnych uczniów. W rzeczywistości ten uczeń, którego nikt nie dostrzega, za parę lat może okazać się wybitną osobistością, a jego talent, zdolności ujrzą światło dzienne. Przykładem takiej osoby może być chociażby sławny naukowiec Albert Einstein, którego nazwisko jest znane milionom ludzi na świecie, a przecież jego kariera jako ucznia w szkole nie była imponująca. Einstein miał trudności w opanowaniu języków obcych, dlatego też jego prace były pisane w języku niemieckim, jednak jego talent odnośnie do nauk matematycznych przerósł oczekiwania ludzkości. Zdolności posiadane przez dzieci możemy już zaobserwować od najmłodszych lat, stąd też istotna rola współpracy środowiska rodzinnego ze szkołą oraz poradniami – jako miejscami odkrywania talentów, ośrodkami pogłębionej diagnozy.

Rozróżnienie terminologiczne

Termin **zdolności** łączy się zwykle z pojęciem zdolności ogólnych, odnoszących się do inteligencji, a także ze zdolnościami szkolnymi lub akademickimi. Z poznawczego punktu widzenia przez zdolność rozumie się „różnice indywidualne w funkcjonowaniu procesów poznawczych, angażujących takie funkcje, jak pamięć, uwaga, a także obejmujących strategie rozumowania i przetwarzania informacji”¹. Najprostsza taksonomia zdolności dotyczy podziału na zdolności **ogólne** i **specyficzne**. Wyznacznikiem tych pierwszych jest przede wszystkim inteligencja i myślenie, a także spostrzeganie, zapamiętywanie (wyuczalność), wyobraźnia, sprawność ruchowa (zręczność). Najczęściej zdolność ogólna łączona jest z pojęciem inteligencji, która według Tadeusza Lewowickiego stanowi „zdolność przystosowania się do nowych warunków i zadań”², dla Włodzimierza Szewczuka zaś jest ona „sprawnością myślowego wyodrębniania składników określonego materiału treściowego i ujmowania ich wzajemnych stosunków”³. Zdolności specjalne (nazywane zdolnościami kierunkowymi), powiązane są z konkretnym rodzajem działania.

Uzdolnienia to zdolności kierunkowe – specjalne, czyli takie właściwości (zdolności) ucznia, które stwarzają możliwości uzyskania wybitnych osiągnięć w konkretnej dziedzinie. Wśród uzdolnień specjalnych wskazać można uzdolnienia np. poznawcze, językowe, literackie, matematyczne, techniczne, muzyczne, sportowe, plastyczne, pedagogiczne, społeczne. Uczeń uzdolniony może, ale nie musi być bardzo zdolny (w rozumieniu wysokich zdolności ogólnych). Natomiast bardzo zdolny uczeń może nie być uzdolniony (brak zdolności specjalnych). Zrozumienie tej prawidłowości jest kwestią kluczową w kompetentnym diagnozowaniu i stymulowaniu rozwoju ucznia⁴. W tym kontekście mówi się także o uczniu skutecznym, który trafnie rozpoznaje nauczycielską etykietę prymusa i dostosowuje się do niej. Wywiązując się z roli ucznia, osiąga oczekiwane rezultaty⁵.

Talent to z kolei specyficzny kompleks cech indywidualnych, ujawniających się najczęściej już w okresie wczesnego dzieciństwa u niewielu osób, prowadzący do szczególnego mistrzostwa w określonej dziedzinie. Talent „sugeruje bardzo wysoki poziom określonej zdolności specjalnej lub wiązki uzdolnień, które przejawiają się w ponadprzeciętnej łatwości nabywania wiedzy lub sprawności w danej dziedzinie”⁶. Stąd o talencie u uczniów mówimy wtedy, kiedy występuje on hierarchicznie wyżej niż uzdolnienie. Uczeń utalentowany to taki, który ma wybitny potencjał w jakiejś dziedzinie. Osoby uznawane za utalentowane to np. Michał Anioł, Leonardo de Vinci, Wolfgang Amadeusz Mozart.

¹ W. Limont, *Uczeń zdolny. Jak go rozpoznać i jak z nim pracować*, GWP, Gdańsk 2005, s. 17.

² Tamże, s. 289.

³ W. Szewczuk, *Psychologia*, WSiP, Warszawa 1990, s. 224.

⁴ R.E. Bernacka, *Identyfikacja i wspieranie rozwoju ucznia zdolnego i uzdolnionego w szkole*. Streszczenie wystąpienia, <http://pppwlodawa.pl.doc> [dostęp: 23.01.2013].

⁵ D. Turska, *Skuteczność ucznia. Od czego zależy udana realizacja wymogów edukacyjnych*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2006.

⁶ I. Czaja-Chudyba, *Odkrywanie zdolności dziecka*, AP, Kraków 2005, s. 20.

Podczas stażu neurologopedycznego w Wielkiej Brytanii zafascynował mnie funkcjonujący tam w literaturze, ale także w działaniach praktycznych termin: **podwójnie wyjątkowy, tj. uczeń ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi**⁷, np. z trudnościami w uczeniu się (wynikającymi np. z dysfunkcji analizatorów, dysleksji, dysgrafii, dysortografii, dyskalkulii) lub np. uczeń z niepełnosprawnością, **który jednocześnie przejawia uzdolnienia**. Anies Al-Hroub wyróżnia wśród uczniów podwójnie wyjątkowych trzy grupy: w pierwszej z nich znajdują się uczniowie z ukrytymi deficytami, „które nie przeszkadzają w identyfikacji ich jako uzdolnionych”⁸, jednak powodują pewne trudności w szkole, a luka między oczekiwaniami a rzeczywistymi osiągnięciami szkolnymi tych uczniów jest często duża. Do drugiej grupy można zaklasyfikować uczniów, których trudności w uczeniu się są nasilone na tyle, że zostały zidentyfikowane, „maskując” jednocześnie posiadane przez nich uzdolnienia. Uczniowie ci są zauważani przede wszystkim jako uczniowie z problemami, a nie uzdolnieni. Trzecią grupę stanowią ci uczniowie, których deficyty i uzdolnienia „nakładają się” na siebie, przez co są postrzegani jako uczniowie przeciętni, niekwalifikowani ani jako uzdolnieni, ani jako posiadający specyficzne deficyty.

Brak identyfikacji deficytów ucznia zdolnego i pracy nad nimi rodzi **Syndrom Nieadekwatnych Osiągnięć Szkolnych (SNOS)**. Wówczas uczeń zdolny osiąga wyniki poniżej swoich możliwości i oczekiwań otoczenia. Nie wykorzystuje swojego potencjału/zdolności. Charakterystyka ucznia „podwójnie wyjątkowego” oraz ucznia z SNOS wskazuje na konieczność prowadzenia rzetelnej diagnozy w przypadku tej grupy uczniów. Diagnoza ta powinna mieć charakter całościowy. Ponadto powinna mieć charakter różnicowy, aby można było odnaleźć przyczynę obserwowanych problemów i podjąć odpowiednie działania kompensacyjno-wspierające. Trudności w uczeniu się i funkcjonowaniu społecznym, jakich mogą doświadczać uczniowie „podwójnie wyjątkowi”, wskazują, że działaniami identyfikującymi i diagnozującymi należy objąć jak najszerszą grupę uczniów. Czy uczniowie z dysleksją są „podwójnie wyjątkowi”? Odpowiedź odnajdujemy w badaniach nad zdolnościami osób z dysleksją. Licznie przeprowadzone za granicą: Armstrong 1987, Congdon 1989, Davis 1995, Graves 1996, Gyarmatha 1995, Hornsby 1991, LaFrance 1996, Silverman 1995, Singleton 1988, Turner 1996, Thomson 1990, Watkins 1996, West 1991, Vitale 1995 przedstawiają osoby z dysleksją jako **jednostki kreatywne i wybitnie uzdolnione**, które posiadają umiejętności rzadko występujące wśród osób niemających problemów z czytaniem.

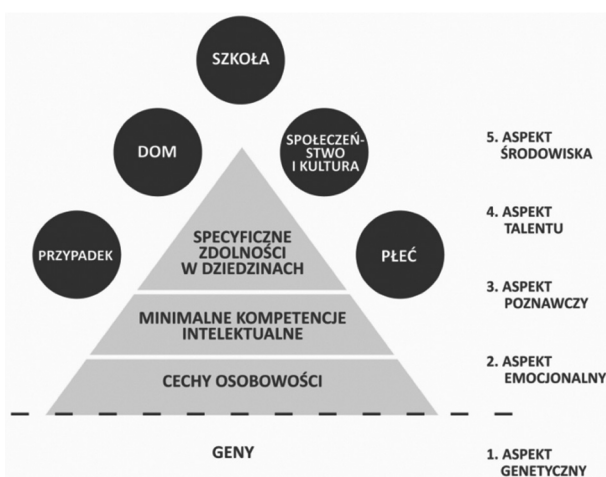
Koncepcje egalitarne czy elitarne – którą wybrać w diagnozie?

Jednym z ważniejszych przyjmowanych w badaniach i w praktyce szkolnej założeń związanych ze zdolnościami jest akceptacja konkretnej definicji i koncepcji zdolności, pozwalających na opracowanie i przyjęcie odpowiedniej teorii, metod badawczych lub diagnostycznych. Umożliwia to formułowanie

⁷ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 17 listopada 2010r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach.

⁸ A. Al-Hroub, *Developing assessment profiles for mathematically gifted children with learning difficulties at three schools in Cambridgeshire, England*, *Journal of Education for the Gifted* 2010, nr 34(1).

hipotez, celów oraz procedur weryfikowania założeń, a także ewaluację osiągniętych rezultatów. Pozwala również na określenie, kto jest osobą zdolną lub utalentowaną, na opracowanie metod identyfikacji i diagnozy zdolności, a przy tym sprzyja tworzeniu odpowiednich strategii edukacyjnych i koncepcji opieki nad uczniem zdolnym w szkole⁹. Warta podkreślenia jest koncepcja zdolności Jane Piirto – twórcy *Piramidy rozwoju talentu*. Autorka podkreśla, że zdolności występują u każdego i każdy rodzi się z konkretnymi predyspozycjami, czyli zdeterminowanym wyposażeniem genetycznym, określającym układ nerwowy, osobowość czy temperament. Zdolności towarzyszą uzdolnieniom kierunkowym, które w rozwoju dzieci są bliżej szczytu tejże piramidy. Na samym jej szczycie znajduje się talent rozumiany jako swoiste powołanie czy wewnętrzna siła popychająca do aktywności, samorozwoju i samodoskonalenia.

Rysunek 1. Piramida rozwoju talentu wg J. Piirto¹⁰

Badania i obserwacje uczniów zdolnych potwierdzają, że sukces zawodowy tej grupy w niewielkim stopniu wiąże się z posiadanymi potencjalnymi zdolnościami, natomiast w znacznej mierze zależy od konkretnych właściwości osobowościowych, specyficznego układu sił i czynników środowiska oraz ich **koincydencji**, który – jak twierdzi David Feldman – „jest kluczowy dla krystalizowania się zdolności i ich rozwoju”¹¹.

U uczniów zdolnych obserwuje się ponadto pewne cechy zachowania, które w opinii znawców zagadnienia mogą być przyczyną ich rzeczywistych trudności, mających swe źródła zarówno w **funkcjonowaniu poznawczym, jak i emocjonalno-społecznym**:

⁹ W. Limont, *Uczeń zdolny. Jak go rozpoznać i jak z nim pracować*, GWP, Gdańsk 2005, s. 15.

¹⁰ J. Piirto, *Talented children and adults...*, dz. cyt., s. 30 [w:] W. Limont, *Uczeń zdolny. Jak go rozpoznać i jak z nim pracować*. GWP, Gdańsk 2005.

¹¹ W. Limont, *Uczeń zdolny...*, dz. cyt., s. 18.

- Ucząc się szybko, skracając działania w toku rozwiązywania zadań intelektualnych, nie zawsze potrafią wyjaśnić, jak doszli do danego rezultatu. Ten wysoce ekonomiczny sposób pracy rzadko spotyka się ze zrozumieniem otoczenia. Pomawiani są więc o korzystanie z pomocy innych.
- W szkole nad lekcjami pracują lekko, z humorem, dowcipkując i żartując. Sprawia to, że postrzegani są jako mający lekceważący stosunek do zadań, mało odpowiedzialni.
- Preferują pracę w samotności, co bywa interpretowane jako przejaw zaburzenia w ich życiu społecznym.
- Niekiedy ukrywają zdolności, by nie wyróżniać się z grupy. „Maskowanie” zdolności wynika na ogół z lęku przed „innością”, ale bywa też wymuszane przez grupę rówieśniczą, nauczycieli i szersze otoczenie społeczne.
- Miewają fantastyczne, niekiedy „dzikie”, w opinii nauczycieli i rodziców, pomysły, które próbują realizować bez względu na istniejące warunki.
- Mówiąc, akcentują elementy słabo dostrzegane i uznawane przez innych, co powoduje, że nie są rozumiani i doceniani, a w konsekwencji bywa źródłem ich buntu, niekiedy agresji.
- Są tolerancyjni wobec sprzeczności i wieloznaczności i wiele zagadnień rozpatrują z różnych punktów widzenia, są odbierani jako spostrzegający i myślący nieprecyzyjnie itp. („mętniaczy”).
- Interesuje ich wiele zagadnień, co sprawia, iż są postrzegani jako powierzchowni. Uczniowie młodszy, słabo panując nad swą ciekawością, przerywają lekcje ciągłymi pytaniami. Staje się to przyczyną wyraźnej dezaprobaty ze strony nauczycieli.

Mówiąc o uczniach zdolnych, należy pamiętać o innych ich właściwościach. Są to przeważnie osoby o sprecyzowanych zainteresowaniach, stosunkowo silnej motywacji i określonym stosunku do nauki i do nowości. Mówi się także o **asynchronii rozwojowej** uczniów zdolnych, której przyczyną jest wielość, różnorodność i intensywność doświadczeń powodująca nieharmonijny rozwój osobowości¹². Niezwykłe ważne jest zwrócenie uwagi na specyfikę silnej konstrukcji układu nerwowego tej grupy uczniów. Cecha ta sprawia, że ich możliwości w zakresie uczenia się są często większe niż innych osób. Większa jest również możliwość przechodzenia od jednego rodzaju czynności do innych zajęć oraz odporność na zakłócenia. Ponadto są zdolni do przyswajania treści na wyższym poziomie uogólnień i abstrakcji.

Jak zaznacza Joy Paul Guilford, potrafią też myśleć w sposób oryginalny, a tok ich myślenia charakteryzuje się m.in. płynnością i giętkością¹³. Te ostatnie cechy składają się na twórczość, którą John E. Drevdahl określił jako „[...] zdolność do wszelkiego rodzaju kompetencji, wytworów lub pomysłów, które są w zasadzie nowe lub nowatorskie i nie były uprzednio znane osobie wytwarzającej. [...]”¹⁴.

¹² W. Limont, *Uczeń zdolny...*, dz. cyt., s. 88.

¹³ J.P. Guilford, *Natura inteligencji człowieka*, PWN, Warszawa 1978.

¹⁴ S. Popek, *Człowiek jako jednostka twórcza*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2003, s. 13–14.

Identyfikacja zdolności przez nauczyciela – jakościowe/ilościowe podejście

Jak wskazuje praktyka, w szkołach dominują działania diagnostyczne i kompensacyjne, skierowane do grupy uczniów „słabszych”. Sytuacja dzieci pod kątem rozwijania ich zdolności i uzdolnień w odróżnieniu od sytuacji dzieci z trudnościami jest zupełnie inna, gdyż są one pozostawiane same sobie. Dzieci, które przejawiają wszelkiego rodzaju trudności w realizacji treści obowiązkowych, otrzymują pomoc w szerokim zakresie – poprzez zajęcia wyrównawcze, pomoc koleżeńską, współpracę z różnymi placówkami, jak poradnie psychologiczno-pedagogiczne – mającą na celu ułatwienie im dalszej edukacji. Nauczyciele, rodzice a także pracownicy oświaty zapominają o fakcie, że aby dziecko zdolne mogło rozwijać swój potencjał, niezbędne mu są do tego odpowiednie bodźce, indywidualizacja kształcenia, dostosowanie materiału do jego potrzeb, a zwłaszcza prawidłowa diagnoza posiadanych przez niego uzdolnień. Z badań wynika, że nauczyciele popełniają często błąd, utożsamiając zdolności ucznia z otrzymywanymi przez niego ocenami, mają także problem z identyfikacją zdolności twórczych wśród uczniów (około 95,4% badanych)¹⁵.

Innym przykładem badań nad uzdolnieniami przeprowadzonych przez T. Gliwę¹⁶ wynika, że 60,7% przebadanych przez nią dzieci zdolnych spotkało się z pomocą ze strony nauczyciela w postaci indywidualnych konsultacji w ramach przygotowań do różnego typu konkursów, olimpiad. Autorka badań przypomina również o fakcie, że diagnozowanie należy do podstawowych czynności zawodowych nauczyciela, dlatego więc najczęściej przejawia się ono jako opisywanie braków, trudności rozwojowych, a zapomina się o przedstawieniu możliwości, potencjału tkwiącego w dzieciach od najmłodszych lat.

Badania nad uzdolnieniami dzieci w wieku wczesnoszkolnym przeprowadziła K. Bieluga w grupie 943 uczniów klas I–III. Przedmiotem oceny było scharakteryzowanie zdolności intelektualnych, zdolności twórczych oraz uzdolnień specjalnych (muzycznych i plastycznych). Wnioski z badań:

- a. Badania wskazują na zróżnicowany poziom zdolności uczniów w okresie wczesnoszkolnym.
- b. Możemy zaobserwować dzieci posiadające zdolności jednokierunkowe, jak również dwu- i trzykierunkowe.
- c. Istnieje znaczna liczba dzieci o niskim poziomie inteligencji (23,5%), myślenia dywergencyjnego (od 32,4% do 45,9%), u których występuje brak uzdolnień plastycznych (23,2%), brak uzdolnień muzycznych (15,3%).
- d. Poziom inteligencji przejawiany przez dzieci w pierwszym roku nauki jest wyraźnie niższy od poziomu osiąganego w zakresie omawianych w szkole przez uczniów klas II, III. Wskazuje to z jednej strony na korzystne oddziaływanie pracy dydaktyczno-wychowawczej w szkole, z drugiej na niedostateczną stymulację rozwoju intelektualnego dzieci w okresie przedszkolnym.

¹⁵ K. Bieluga, *Uzdolnienia twórcze i ich rozpoznawanie*, „Życie Szkoły” 2001, nr 3, s. 139.

¹⁶ T. Gliwa, *Problem diagnozowania zdolności u dzieci*, „Nauczanie Początkowe” 2003, nr 4, s. 19.

- e. Stwierdzono zróżnicowaną sytuację w zakresie poziomu uzdolnień twórczych: spadek wysokich wyników w płynności myślenia oraz zakłócenia rytmu rozwoju takich cech, jak: giętkość, wrażliwość na problemy i oryginalność myślenia (wzrost poziomu w klasie II, spadek w klasie III)¹⁷.

Jak nauczyciel może rozpoznać ucznia zdolnego wśród swoich licznych podopiecznych? Okazuje się, że **obserwacja** jest najefektywniejszym sposobem pozyskiwania danych i informacji. Nauczyciel jako uczestnik zajęć lekcyjnych, kreator procesu wspierania i rozwijania możliwości ucznia pozyskuje nowe i weryfikuje wcześniej zdobyte informacje o uczniu. Ten rodzaj obserwacji kształtuje ceną więź między mistrzem i jego uczniem. **Wywiad** to forma identyfikacji dość często stosowana. Wykorzystuje się ją tam, gdzie jest możliwość poznania motywacji, postaw, zależności, oraz tam, gdzie nie ma możliwości uzyskania pełnej wiedzy o badanym uczniu zdolnym w inny sposób niż obserwacja czy badanie dokumentów¹⁸. Nauczyciel może prowadzić wywiad zarówno z uczniami, jak i nauczycielami oraz rodzicami uczniów zdolnych. Może on stosować wywiad skategoryzowany (z wykorzystaniem z góry ustalonej listy pytań, jednakowych dla wszystkich respondentów), wywiad nieskategoryzowany – otwarty, który przebiega w formie swobodnej rozmowy badacza z respondentem na określony temat. Dość powszechne jest zawyżanie przez rodziców osiągnięć ich dziecka. Ci, którzy mają kilkoro dzieci, mogą je porównywać. Jednak sporo rodziców szuka osobistej satysfakcji w sukcesach dziecka. Pragną, aby dziecko spełniło ich ambicje, chociaż uważają, że dbają jedynie o jego dobro. Tacy rodzice pomagają dziecku np. w odrabianiu lekcji, wzmacniając tym samym własne wygórowane wyobrażenie o swoim dziecku. Konsekwencją tego może być zahamowanie rozwoju zdolności. **Analiza dokumentów** przeprowadzana przez nauczyciela ucznia zdolnego dotyczyć może jego wytworów (np. prac pisemnych i plastycznych, notatek w zeszytach, portfolio) oraz dokumentów szkoły rejestrujących osiągnięcia ucznia (np. dzienników lekcyjnych, protokołów zebrania rady pedagogicznej, arkuszy ocen, świadectw). **Identyfikacja przez nominację** – często wykorzystywana metoda identyfikacji uczniów zdolnych. Ma charakter nieformalny (polegający na wskazaniu uczniów przez nauczycieli i włączeniu ich do programu edukacyjnego) i sformalizowany (wiążący się z listami wskaźników zdolności bądź skalami służącymi do dokonywania nominacji). Nominacje nauczycielskie, jak podkreśla Wiesława Limont, są obciążone błędem preferowania przez pedagogów uczniów dobrze się uczących i jednocześnie niesprawiających kłopotów wychowawczych. **Autonominacja** to metoda identyfikacji polegająca na samodzielnym zgłoszeniu przez ucznia swoich potrzeb edukacyjnych związanych z posiadanymi zdolnościami. Do autonominacji można także wykorzystać formularz z wymienionymi konkretnymi obszarami aktywności. Uczniowie zaznaczają te obszary, w których chcieliby rozwijać swoje zdolności. W praktyce edukacyjnej wykorzystywane są także skale wskaźnikowe, za pomocą których charakteryzuje się zachowania uczniów zdolnych. Służą one do oceniania określonych dyspozycji konkretnej osoby. Przykładem skali służącej do oceny właściwości uczniów jest opracowany przez Krzysztofa Szmidta Nauczycielski Formularz Oceny Postawy Twórczej Ucznia.

¹⁷ K. Bieluga, *Uczeń zdolny w klasach I–III*, „Życie Szkoły” 1997, nr 6, s. 346.

¹⁸ T. Pilch, *Zasady badań pedagogicznych*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2001, s. 96.

Painter proponuje następujące metody:

1. Nominacja przyznana przez nauczycieli.
2. Wyniki sprawdzianów wiadomości.
3. Iloraz inteligencji.
4. Zwycięstwo w konkursach.
5. Nominacja przyznana przez eksperta z danej dziedziny.
6. Nominacja przyznana przez rodziców.
7. Nominacja przyznana przez grupę rówieśników¹⁹.

Jednakże najbardziej korzystne efekty w celu uzyskania pełnego obrazu diagnozy daje stosowanie ich możliwie razem.

Pierwsze możliwości, czyli nominacja przez nauczyciela, jako metoda jest obciążona dużą dozą subiektywizmu. Często nauczyciele idealizują jednych uczniów, drugich zaś deprymują. Sytuacja taka może doprowadzić do zniechęcenia ucznia uzdolnionego zwłaszcza na początkowym etapie kształcenia. Podobną dozę subiektywizmu mają pozostałe nominacje, zwłaszcza przez rodziców i rówieśników. Nominacja przez eksperta z danej dziedziny wydaje się bardziej wiarygodna, jednak nie możemy przesądzać, że zarówno obserwacje rodziców, jak i rówieśników nie mają większej wartości. Czasami to, co umknie uwadze nauczyciela, to, co ekspert uzna za mało interesujące, może okazać się bardzo interesujące i wartościowe.

Podobnie jak wyżej opisana nominacja przez nauczyciela, tak również ocena uzyskana przez ucznia w sprawdzianach wiadomości może nosić znamiona subiektywizmu nauczyciela. Między innymi ta przyczyna spowodowała zmiany w egzaminach gimnazjalnych, egzaminach dojrzałości – maturach. Egzaminy zewnętrzne, sprawdzane przez nauczycieli nieznanących danych personalnych uczniów, przyczyniają się do bardziej obiektywnej oceny prac dzieci, uczniów.

Diagnoza specjalistyczna zdolności i uzdolnień w poradni

Kolejną możliwość diagnozowania zdolności dzieci daje nam różnego rodzaju testy psychologiczne (inteligencji, twórczości, osobowościowe). Testy inteligencji są wykonywane wyłącznie przez psychologów, nauczyciele nie mają wystarczających uprawnień oraz wiedzy do ich przeprowadzenia. Testy inteligencji mogą być stosowane indywidualnie oraz grupowo. Pierwszy test inteligencji został opracowany w 1905 roku przez Alfreda Bineta wraz z T. Simonem. Wprowadzenie zaś pojęcia „iloraz inteligencji”, czyli IQ, zawdzięcza się Williamowi Sternowi oraz Lewisowi Termanowowi²⁰.

Zgłoszenie do poradni ucznia na pełniejszą i specjalistyczną diagnozę zdolności i uzdolnień odbywa się za pośrednictwem i za zgodą rodzica, który podejmuje taką decyzję po rozmowach z wychowawcą i nauczycielami lub z własnej inicjatywy. Pełna diagnoza w poradni psychologiczno-pedagogicznej jest konieczna również wtedy, kiedy istnieje potrzeba sformalizowania dostosowania działań szkoły do potrzeb i możliwości ucznia w zakresie wykraczającym poza

¹⁹ F. Painter, *Kim są wybitni?*, WSiP, Warszawa 1993.

²⁰ http://www.portalwiedzy.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=199:testy-inteligencji-za-i-przeciw&catid=100:rok-2005&Itemid=67

uprawnienia nauczyciela realizującego zajęcia obowiązkowe lub koło zainteresowań. Standardowe badanie ucznia zdolnego w poradni przez specjalistę, tj. psychologa, pedagoga czy doradcę zawodowego odbywa się indywidualnie. Ważne jest przekazanie poradni opinii sporządzonej przez nauczyciela, zawierającej dane i informacje o predyspozycjach i możliwościach ucznia oraz jego osiągnięciach szkolnych, zebrane (przez danego nauczyciela bądź zespół nauczycieli) w procesie identyfikacji i diagnozy pedagogicznej ucznia zdolnego. Badania w poradni służą: (1) rozpoznaniu potencjałów i uzdolnień uczniów na podstawie nowoczesnych technik diagnostycznych, (2) rozpoznawaniu zainteresowań i preferencji zawodowych uwzględnianych przy wyborze dalszej drogi kształcenia i planowaniu kariery zawodowej, (3) wspieraniu uczniów w zakresie rozwijania inteligencji emocjonalnej i umiejętności interpersonalnych, budowania korzystnej samooceny, zarządzania czasem i radzenia sobie ze stresem egzaminacyjnym (konkursy, olimpiady, egzamin gimnazjalny), (3) budowaniu prawidłowych relacji w rodzinie ucznia zdolnego, (4) konsultacjom z nauczycielami, wychowawcami i pedagogami szkolnymi w zakresie pracy z uczniem zdolnym. W opinii wydanej przez poradnię psychologiczno-pedagogiczną, którą otrzymują rodzice ucznia zdolnego, znajduje się informacja o jego możliwościach rozwojowych. Ponadto powinna zawierać zalecenia w zakresie rozwijania potencjału ucznia, form stymulacji i innych form pomocy psychologiczno-pedagogicznej. Tak opracowana opinia, przekazana przez rodziców szkole, jest cennym źródłem informacji o uczniu zdolnym.

Działania szkoły i poradni dla „podwójnie wyjątkowych”

Zadaniem szkoły, na miarę XXI wieku, jest dbanie o rozwój zdolności wszystkich uczniów, przeprowadzenie diagnozy ich uzdolnień, identyfikacja specjalnych potrzeb edukacyjnych oraz prowadzenie działań mających na celu zaspokojenie tych potrzeb i zapewnienie im jak najpełniejszego rozwoju. Każdy nauczyciel powinien moim zdaniem po pierwsze kształtować i rozwijać motywację poznawczą uczniów oraz ich potrzebę osiągnięć, po drugie mieć twórczy, otwarty stosunek do zadań zawodowych (dydaktyczny i wychowawczy), po trzecie stosować metody i techniki stymulowania aktywności uczniów. W 2013 roku opracowałam na zlecenie Ośrodka Rozwoju Edukacji modelowe działania skierowane do ucznia zdolnego na poziomie gimnazjum, które mogą być propozycją spójnych działań poradni z szkołą. Opisałam je za pomocą pięciu kroków:

Krok 1. Nauczycielska obserwacja oraz stworzenie okazji do ujawnienia się zdolności i uzdolnień.

Krok 2. Współpraca wychowawcy i nauczycieli ucznia zdolnego z rodzicami na terenie szkoły.

Krok 3. Diagnoza zdolności i uzdolnień przez specjalistę w poradni psychologiczno-pedagogicznej.

Krok 4. Rozmowy z rodzicami i uczniem zdolnym.

Krok 5. Ustalenie planu działań dla ucznia zdolnego – konsultacje na poziomie szkolnym i poradni psychologiczno-pedagogicznej.

Szczegółowy opis działania nauczyciela oraz specjalisty poradni został opisany w publikacji mojego współautorstwa pt. *Model pracy z uczniem zdolnym na poziomie gimnazjum* wydanej przez ORE.

Główne zadanie nauczyciela ucznia zdolnego to pomaganie w rozwoju i towarzyszenie w osiąganiu jego celów. L. Kratochwil twierdzi, że zamiast o wspieraniu uczniów zdolnych powinno się mówić o **wspieraniu zdolności**, ponieważ wychowawca lub nauczyciel wyzwala i wspiera różnorodne zdolności i uzdolnienia dzieci i młodzieży poprzez celową ofertę edukacyjną, dostarczając jednocześnie konkretnych impulsów do kształcenia i rozwoju. Niezbędna w tym przypadku okazuje się wiedza nauczycieli na temat rodzaju zdolności, jakie prezentują jego uczniowie, oraz kompetencje, czyli wiedza i umiejętności diagnostyczne i przedmiotowe, wola podejmowania zadań diagnostycznych i stymulacyjnych oraz doświadczenie.

Punkt Konsultacyjny ucznia zdolnego „podwójnie wyjątkowego” – nie tylko diagnoza zdolności i uzdolnień

W 2008 roku w Poradni Psychologiczno-Pedagogicznej nr 4 w Krakowie założyłam **Punkt Konsultacyjny ucznia zdolnego „podwójnie wyjątkowego”**, który w początkowych latach adresowany był tylko do ucznia dyslektycznego. Kierowały mną doświadczenia pracy z uczniami z głęboką dysleksją, którzy mozolnie, z wielkim trudem osiągają to, co innym przychodzi z łatwością – chodzi o czytanie i pisanie. Przez ciągłe niepowodzenia edukacyjne nie otrzymują oni wystarczającego wsparcia od strony zarówno rodziców, jak i szkoły. Po etapie niejednokrotnie ciężkiej pracy korekcyjno-kompensacyjnej, którą powinno się przeprowadzać w I i II etapie edukacyjnym, a która minimalizuje specyficzne trudności w uczeniu się ucznia, należy pokazać uczniowi, w czym jest dobry, a nie podkreślać ciągle jego słabe strony. Ma w końcu nadejść czas na „ocalenie wiary w siebie” oraz pokazanie rodzicom, nauczycielom, jakie są zdolności, uzdolnienia i zainteresowania ucznia oraz jak je wykorzystać w procesie wychowawczym i dydaktycznym.

Ogromną rolę w procesie wspierania rozwoju dziecka zdolnego odgrywają osoby z jego najbliższego otoczenia, zwłaszcza rodzice. Rodzice i rodzina stanowią pierwotne środowisko stymulujące rozwój dziecka. Na podstawie wywiadu z rodzicami uzyskujemy wiele informacji dotyczących zainteresowań, emocji, zachowań ich dziecka w sytuacjach trudnych. Dla rodziców prowadzimy w ramach Punktu porady, jak wspierać zdolności swojego dziecka.

Wśród wielu zadań wypełnianych w zespole, w którym pracują psycholog i pedagog, najistotniejsze jest identyfikowanie dzieci zdolnych w podległych placówkach. Pogłębiona diagnoza psychologiczna i pedagogiczna pomaga ukierunkować działania wspierające rozwój ogólny, a także rozwój zainteresowań i zdolności ucznia. Współpracujemy w tym zakresie z rodzicami, nauczycielami i pedagogami szkolnymi w celu objęcia zdolnych dzieci kompleksową opieką. Do zadań zespołu należy prowadzenie Treningu Myślenia Twórczego. Służymy także pomocą psychologiczno-pedagogiczną dzieciom zdolnym ze współwystępującymi deficytami czy zaburzeniami rozwojowymi typu: zaburzenia emocjonalne, dysleksja, wady fizyczne, choroby przewlekłe. Pracując z nauczycielami i rodzicami, spotykamy się często z twierdzeniem, iż uczeń zdolny to uczeń

bardzo dobry, czyli uzyskujący wysokie oceny. No i obalamy mity, stopnie nie są faktycznym odzwierciedleniem zwłaszcza tych ponadprzeciętnych zdolności. Wysokie oceny szkolne nie mogą być (choć często są) traktowane jako jedyny, główny wyznacznik uzdolnień. Są uczniowie, dla których ocena szkolna nie jest czynnikiem motywującym ani ważnym, a ich uzdolnienia dotyczą niezauważanych przez szkołę dziedzin. W niektórych krajach europejskich (np. Holandia, Belgia, Niemcy, Węgry²¹) odbywa się obowiązkowe badanie wszystkich uczniów pod kątem ich zdolności. W ten sposób od najwcześniejszych lat można z powodzeniem rozwijać młode talenty. W Polsce do tej pory pierwsze rozpoznanie predyspozycji dzieci odbywało się nieformalnie, tj. w domu, rzadziej w szkole, do której trafiało dziecko. Wnikliwi obserwatorzy mieli możliwość zaobserwowania, że dziecku należy stworzyć specjalne warunki do rozwijania nietuzinkowych potrzeb edukacyjnych. W tym momencie zaczyna się rola poradni psychologiczno-pedagogicznej, do której trafiają rodzice ubiegający się o indywidualny tok nauki dla swojego dziecka. W opinii wydanej przez poradnię znajdują się informacje na temat możliwości rozwojowych i potencjału ucznia, zalecenia w zakresie rozwijania potencjalnych możliwości i mocnych stron ucznia, form stymulacji i innych form pomocy psychologiczno-pedagogicznej. W przypadku dziecka szczególnie uzdolnionego określony jest poziom rozwoju intelektualnego, poziom rozwoju poszczególnych funkcji poznawczych, cechy funkcjonowania ucznia, opis jego zainteresowań, planów i dotychczasowych osiągnięć. Ponadto warto, oprócz przeprowadzenia badania zdolności ogólnych, przyjrzeć się i zanalizować aspekty towarzyszące postawie twórczej, motywacji, pamięci, samoocenie, funkcjonowaniu społecznemu, stylowi uczenia się oraz wybranym uzdolnieniom. Należy również pamiętać, że każda z przedstawianych wcześniej właściwości wpływa na wszystkie wymieniane jako dalsze. Cechy intelektualne mające wpływ na zasób wiedzy, a ta z kolei jest podstawą reprezentowanego systemu wartości. System wartości jest zaś wyznacznikiem rodzajów motywacji i wynikających z nich obszarów aktywności.

Dlatego wszystkich chętnych i zajmujących się tematyką ucznia zdolnego w swoich placówkach zapraszamy do odwiedzenia PKUŻPW w Poradni, która w 2014 roku otrzymała zaszczytny tytuł Miejsca Odkrywania Talentów, nadany przez Ośrodek Rozwoju Edukacji.

Zapraszamy do współpracy, która sprzyjać będzie dynamice i efektywności pracy oraz wymianie doświadczeń i wypracowaniu nowych rozwiązań wzbogacających katalog przedsięwzięć służących optymalnemu rozwojowi uczniów zdolnych. Zainteresowanych proszę o kontakt mailowy: mariaforys.uj@gmail.com.

Podsumowanie

Niniejszy artykuł stanowi refleksję badacza – praktyka (diagnosty i terapeutów PPP i szkoły), jak diagnozować mocne strony uczniów. Zachęcam do zapoznania się z obszernym i syntetycznym opisem narzędzi diagnostycznych, który został opublikowany w wydany przez ORE raporcie pt. *Uczeń zdolny – analiza dostępnych narzędzi diagnostycznych*, przygotowanym przez Natalię Cybis,

²¹ Wspieranie rozwoju uczniów zdolnych: specjalne rozwiązania stosowane w szkołach w Europie, raport Eurydice, Komisja Europejska, 2008.

Ewę Drop, Tomasza Rowińskiego i Jana Ciecucha. Stanowi on uzupełnienie tego artykułu. Chciałabym podkreślić, że koncentrując się na obserwacji jako jednej z najszlachetniejszych metod diagnozy, zinterpretujemy u ucznia zachowania trafnie, odnajdziemy jego zdolności. Postawione przez nas wymagania staną się adekwatne do posiadanych przez niego zadatków, możliwości, a także przyczynimy się do lepszego jego rozwoju. Łączenie metod ilościowych i jakościowych to niezbędne działanie diagnosty zdolności, zarówno nauczyciela, jak i specjalisty. Warto także zwrócić uwagę na relacje, jakie panują pomiędzy dziećmi. Szczególnie dotyka to uczniów, którzy posiadają wysoko rozwinięte „zdolności poznawcze”. Szybciej reagują na zadania preferowane w szkole. Bywa, że możemy dostrzec izolację dziecka mającego swoje „zdolności”, te, których szkoła nie promuje. Może ono borykać się z pewnego rodzaju trudnościami w nawiązaniu kontaktów społecznych, osamotnieniem, poczuciem bezradności. Bardzo istotne jest, aby nauczyciel pracujący z klasą **potrafił dostrzec** takie zachowanie oraz postarał się rozwiązać trudną sytuację, od jego zaangażowania i postawy tak wiele przecież zależy. Albert Einstein powiedział: „W sercu każdej trudności spoczywa ukryta możliwość”. Diagnozujemy zdolności i uzdolnienia – są one szansą na pozytywny rozwój ucznia, mają decydujący wpływ na jego dobrostan psychologiczny. W pracy zarówno terapeutycznej, jak i diagnostycznej towarzyszyła i ciągle towarzyszy mi myśl, że „[...] dwie strony rozwoju dziecka, zarówno ta mocna – *zdolności*, jak i słabsza – *trudności*, wymagają stymulowania i różnorodności w działaniu. Tak ukierunkowane wsparcie rozwinię poczucie własnej wartości dziecka, które jest jak tlen – niezbędne w całym jego życiu [...]”²². Zatem zachęcam do podróży w odkrywaniu mocnych stron uczniów, gdzie nie ma gotowych instrukcji, jak za każdym razem postępować. To ogromnie fascynujące, ale i jakże odpowiedzialne zadanie.

Bibliografia

- Al-Hroub A., *Developing assessment profiles for mathematically gifted children with learning difficulties at three schools in Cambridgeshire, England*, Journal of Education for the Gifted, nr 34(1), 2010.
- Bannatyne A.D., (1971), *Language, Reading and Learning Difficulties*, Springfield: Thomas Biblioteczka reformy. Ministerstwo Edukacji Narodowej. *O uczniu zdolnym*, Warszawa 1999, s. 3.
- Bogdanowicz M., (1994), *O dysleksji, czyli specyficznych trudnościach w nauce czytania i pisania – odpowiedzi na pytania rodziców i nauczycieli*, Lublin; Bogdanowicz M., (1996) *Specyficzne trudności w czytaniu i pisaniu u dzieci – nowa definicja i miejsce w klasyfikacjach międzynarodowych*, „Psychologia Wychowawcza” nr 1.
- Bogdanowicz M., (2006) *Specyficzne trudności w czytaniu i pisaniu [w:] Dysleksja rozwojowa. Perspektywa psychologiczna*, G. Krasowicz-Kupis (red.), Harmonia, Gdańsk.
- Everatt J., Steffert, B., Smythe I., (1999), *An Eye for the Unusual: Creative Thinking in Dyslexics [w:] Dyslexia*, nr 5, s. 28–46

²² M. Foryś, materiały własne, Centrum Rozwoju Zdolności i Terapii Mowy „Podwójnie wyjątkowi”.

- Foryś M. (2002) *Sytuacja szkolna ucznia z trudnościami i niepowodzeniami szkolnymi o charakterze dyslektycznym*, s. 20 [w:] *Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych PAN*, t. LV, Kraków.
- Foryś M., *Olimpiada szkolna*, Encyklopedia pedagogiczna, t. III, T. Pilch (red.), Warszawa 2003.
- Foryś M., *Talent*, Encyklopedia pedagogiczna, t. IV, T. Pilch (red.), Warszawa 2007.
- Foryś M., *Zdolności osób z dysleksją w świetle literatury obcojęzycznej* (Abilities of persons with dyslexia. Review of foreign language literature) [w:] *Dylematy edukacji artystycznej*, t. 2. *Edukacja artystyczna a potencjał twórczy człowieka*, (red.) W. Limont i K. Nielek-Zawadzka, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2006.
- Foryś M. (współautor), *Model pracy z uczniem zdolnym w gimnazjum*, Warszawa, ORE 2013.
- Foryś M. (współautor), *Poznać, docenić, rozwijać – działania Poradni Psychologiczno-Pedagogicznej na rzecz ucznia ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi*, Ministerstwo Edukacji Narodowej, ORE, Warszawa 2014.
- Galabruda A.M., (1990) *The Testosterone Hypothesis: Assessment Since Geschwind and Behan, 1982*, *Annals of Dyslexia*, Vol. 40, 1990.
- Geschwind, N., & Galaburda, A. (1987). *Cerebral lateralization*. Cambridge, MA: MIT Press, p. 65–66.
- Habib M.. (2004) *Troubles d'apprentissage du langage oral et écrit : apports récents de la recherche neurobiologique*. *Revue de Neuropsychologie*, 14 (1–2): 63–102.
- Jaklewicz H., (1982), *Zaburzenia emocjonalne i ich wpływ na kształtowanie się niektórych cech osobowości – na podstawie badań katamnestycznych dzieci z dysleksją i dysortografią*, [w:] „Zeszyty Naukowe Psychologia”, Gdańsk, UG nr 4, s. 19–28.
- LaFrance, Edith (Dee) Bird (1997), *The gifted/dyslexic child: Characteristics and addressing strengths and weaknesses*, *Annals of Dyslexia*, 47.
- LaFrance, Edith (Dee) Bird, (1995), *Creative thinking differences in three groups of exceptional children as expressed through completion of figural for*, *Roeper Review*, 17.
- Spionek H., (1965), *Zaburzenia psychoruchowego rozwoju dziecka*, PWN, Warszawa.
- Uczeń zdolny – analiza dostępnych narzędzi diagnostycznych*, ORE, Warszawa 2013.
- Wspieranie rozwoju uczniów zdolnych: specjalne rozwiązania stosowane w szkołach w Europie*, raport Eurydice, Komisja Europejska, 2008.
- Wszedorowska-Lipińska B., (1996), *Dysleksja a zdolności i style uczenia się. Społeczne uwarunkowania specyficznych dla dysleksji trudności w nauce* [w:] „Psychologia Wychowawcza”, 1997, nr 4.
- Wszedorowska-Lipińska B., (1997), *Trzy modele rozumienia dysleksji* [w:] „Forum Psychologiczne”, t. II, 1997, nr 1.
- Yoshimoto R., Raissle I. (1996), *The gifted/dyslexic child: A special challenge*. Referat wygłoszony na The Orton Dyslexia Society 47th Annual Conference, 6–9 listopada 1996.